

PUNANE. SÕNA JA VÄRV

Virve Sarapik

Järgnevat juttu võiks tinglikult nimetada järellainetuse järellainetuseks. Kivi osas oleks Brent Berlini ja Paul Kay raamat *Basic Color Terms: Their Universality and Evolution* (Berlin, Kay 1969), tänaseks omamoodi selle ala klassikaks muutunud teos, millest värvide ja keele suhteid käsitledes on praktiliselt võimatu mööda minna.

Eestis ilmus järgnevail aastail terve rida värvinimetusi, -psühholoogiat ja -sümboolikat käsitlevaid artikleid (Allik 1982, Eelsalu, Stöör 1984, Parmasto 1982, Randlane 1975, Roll 1985, Rätsep 1985, M. ja T. Sarv 1979, 1980, Viires 1983, Õim 1983), neist kaalukaim kahtlemata Ants Viirese *Eestlaste värvimaailm*, mitte kui ammendav ülevaade, vaid kui näide täiuslikult esitatud küsimusest. Soome analoogiks oli samal aastal ilmunud Mauno Koski põhjalik monograafia *Värien nimitykset suomessa ja lähisukukielissä* (Koski 1983). Mõlemad võtavad Berlini ja Kay teooria lähtepunktiks ja kummalgi juhul leiab see ka läänemere-soome keeltest teatud mööndustega kinnitust.

Berlini ja Kay põhiseisukohad ilmselt lähemat tutvustamist ei vaja, nende kohta on Eestis ilmunud piisavalt ülevaateid (Allik 1982, Parmasto 1982, Viires 1983). Mõningaist nende teooriaga seonduvaist täpsustusist tuleb lähemalt juttu allpool. Väga lühidalt öeldes oli Berlini ja Kay peajärelduseks, et põhivärvinimetused (*basic color terms*) on universaalid, s.t. nad tähistavad erinevates keeltes sarnaseid värve ning nad tulevad keelde kindlas järjekorras.

Berlini ja Kay hüpoteesi aluseks võtnud autorid (näiteks Boynton, Olson 1987; Bornstein 1973; Witkowski, Brown 1978; Hardin 1988; Kay, McDaniel 1978; Kuschel, Monberg 1974; Turton 1980 jne.) püüavad seda toetada ja täpsustada tema põhiolemust muutmata. Üheks huvipakkuvamaks nende hulgas võib lugeda Paul Kay ja Chad K. McDanieli 1978 ilmunud artiklit *The linguistic significance of the meanings of basic color terms*.

Terminid *basic color terms* on eesti ja soome keelde tõlgitud mitmeti: *põhiliised värviterminid* (Viires 1983), *värvuste algnimetused* (Allik 1982), *põhivärvinimetused* (Rätsep 1985), *perusvärnimitykset* (Koski 1983, 38). Inglisekeelses terminoloogias võib eristada kahte väljendit: *basic colors* ja *basic color terms*. Esimese puhul on eesti vasteks kahtlemata põhivärvid, teise puhul viitab sõna *basic* vastavalt värvinimetustele (eesti keelde tõlgituna sel juhul **värvide põhinimed/nimetused** – antud viisil kasutatuna Berliini ja Kay teoses). Samas võib kontekstist lähtuvalt olla tegemist ka põhivärvidele vastavate nimetustega, nende tähistamisega keeles (vrd. nt. R. M. Boynton ja C. X. Olson 1987). Viimast õigustab eeskätt asjaolu, et põhinimede teooria leidis toetust värvitaju neurofüsioloogiast, täpsemalt värvide oponenttaju teooriast (Kay, McDaniel 1978), ja selle seondumine loomulike kategooriate teooriaga (Rosch 1973, 1975a, 1975b, kes leidis, et värvide tajukategooriad eksisteerivad sõltumatult sellest, kas antud keeles on nende tarvis põhinimi või pole). Järgnevalt on piirdutud lihtsuse huvides terminiga *põhivärvinimed* ning vaid kohtades, kus osutub oluliseks rõhutada, et tegemist on just värvisõnade ja mitte värvide põhikategooriatega, on kasutusel *värvide põhinimed*. Lisaks on kasutatud sõna *algvärvid* ja vastavalt *algvärvide kategooriad*. See vastaks ingliskeelsele terminile *primary colors* (Kay, McDaniel 1978), milleks on värvide kolmeastmelise oponenttaju teooriale vastavalt punane, sinine, kollane, roheline, valge ja must (vt. ka R. L. De Valois, K. K. De Valois 1975; Boynton 1975).

Ühtlasi ei tee ma sõnade *värv* ja *värvus* kasutamises sellist ranget vahet, nagu see on ingliskeelsete *paint* ja *colo(u)r* puhul. Nende sõnade eristamine on siiani olnud küllaltki kunstlik. Sõna *värvus* jõudis eesti keelde J. V. Veski 20. saj. algupoole keelekorraldustöö tulemusel (analoogselt eristusele *puu/puit*), see vahe on siiani siiski jäänud kohmakaks ja ebaselgeks (vrd. ka Vals 1962, Kaplinski 1979). Antud töös on piirdutud ainult sõnaga *värv* (vrd. ka Allik 1982, Allik 1989; Kammal ja Tihase 1978). Tundub, et *värv/värvus* eristus võibki olla vaid stilistiline küsimus. *Värvus* võiks ju jääda tähistama täielikult abstraherunud “värviideed” (nt. laused: *Punane, kollane ja sinine on värvused, aga: Mulle meeldib kollane värv*).

1. Värv ja sõna

Värviteooria on olnud ja ilmselt ka jääb ülimalt interdistsiplinaarseks alaks. N-ö. klassikalise värviteooria alla võib lugeda optika ja keemia neid osi, mis tegelevad valguse (õieti selle lainepikkuse) ja pigmendivärvide täpse määratlemisega, nende tekke, segunemise (adiitiivse ja subtraktiivse) ning omavaheliste mõjudega. Sellele lisandub värvitaju uurimine nägemispühholoogia ühe osana.

Nii võib öelda, et mõnes mõttes värviteooriat kui iseseisvat ala olemas ei ole. Laiemalt võetuna tegelevad värvidega veel eri kunstiliikide teooriad, psühholoogia, kultuuriajalugu, lingvistika (värvinimetused) jne. Just värvinimetused lisavad värvidele ja värvitajule uue plaani ning tekib keerukam ahel:

värv P_1 – taju – märk/sõna – assotsiatsioon – värv P_2

Algvärv P_1 on see, mida me näeme ja mida kodeerime ümber näiteks mingi sõna, värvinimetusega. Kodeerimine võib olla ka numbriline, mingi värvistandardi- või katalooginumber vmt. Värvinime ütlemlisel, kuulmisel või lugemisel, seega suhtlus- e. kommunikatsiooniprotsessis, tekib talle vastav värviasotsiatsioon, värv P_2 , mis algvärviga ei pruugi kattuda. Seda võiks põhjendada järgmise mõttekäiguga.

1.1. Võrreldes teise visuaalselt tajutava omadusega, **vormiga**, on värvile omane märksa väiksem abstraherumisevõime. Punase palli puhul iseloomustab ümarus või geomeetiline vorm – kera – seda märksa enam kui punane värv. Mõistagi on võimalik tuua ka vastupidiseid näiteid. Kõigepealt tuleb meelde apelsin, mille puhul värv tõesti näib olevat kõige iseloomulikum tunnus. Samas seostub ka apelsini oranž ennekõike tema läikiva ja krobelse koorega ning sama värv teistsuguse pinnafaktuuriga ei pruugi meile apelsini meenutada.

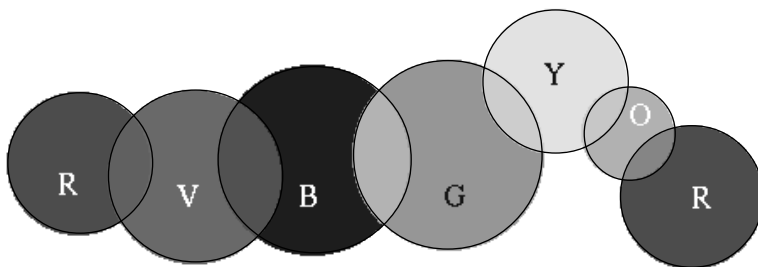
Psühholoogias kasutatakse vormi ja värvi vahekorra selgitamiseks nn. värvivormi testi, s.t. lastakse erinevas eas või erinevast rahvusest inimesi mingi neile sobiva tunnuse abil esemeid grupeerida (värvivormi uuringutega on tegelnud R. Scholl, D. Katz, ka H. Rorschach). Nii võib kasutada kollaseid, siniseid ja punaseid kuupe, koonuseid ja kerasid, mida siis katsealune peab kas värvi või kuju (vormi) järgi rühmitama. Või näidatakse lapsele sinist ruutu ja punast ringi ja küsitakse, kas punane ruut sarnaneb enam ruudu või ringiga. Kuni kuueaastased lapsed kalduvad esemeid rühmitama värvi, vanemad (s.t. juba kooliskäijad) vormi järgi (Arnheim 1974, 335, Handwörterbuch der Psychologie 1959). Täheledatakse ka teatavaid rahvuslikke erinevusi: lõunamaalastel näib olevat eelistus värvi järgi rühmitamisele, põhjamaalastel jällegi vormi järgi. H. Rorschachi ja E. G. Schachteli arvates on värvi või vormi eelistus sõltuvuses ka inimese meeleolust ning ekstravertidel olevat kalduvus värvieelistusele, introvertidel vormieelistusele (Arnheim 1974, 336).

Siiski on neis katseis tehtud juba ette mõõndusi värvidele või õigem oleks ehk öelda, et kujundite värve on muudetud sarnasemaks sarnase pinnafaktuuri abil. Kui oleks tarvis rühmitada näiteks punast ja sinist põlevat lampi ning punast ja sinist tugitooli või isegi tugitoole ja kerasid, siis vaevalt ka laps seda värvi põhjal teeks. Nii näibki vorm olevat inimpsüühikas märksa enam abstraherunud kui värv, käitub enam kategoriseeriva tunnuseks. Siit edasi tuleb otsene järeldus, et värv on esemega tunduvalt enam seotud kui vorm. Kaldun toetama arvamust (vt. Norman, Scott 1952), et värv assotsieerub peaaegu alati mingi

kindla asja või nähtusega. Isegi värvilise valguse puhul ei saa me öelda, et on tegemist puhta värvi endaga, vaid ikkagi just mingit värvi valgusega. Viimase aja tajuuurimused osutavad sellele, et värvi- ja vormitaju toimuvad erinevaid kanaleid pidi (Livingstone 1988, Boynton 1975, R. L. De Valois, K. K. De Valois 1975).

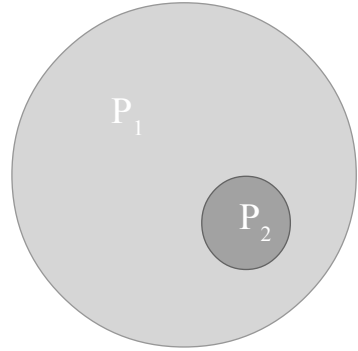
1.2. Värvimälu on ülilühike ulatudes vaid mõnekümne sekundini. Tundub, et värvi pikemaajaliseks meeldejätmiseks kasutab inimene verbaalset ümberkodeerimist, seega sõna vahendust. Nii on värv oluline asjade eristamisel, mitte aga nende taastamisel kujutluses. Seetõttu on hoolimata sellest, et inimolend suudab eristada vähemalt 100 000 tooni, eluohtlikes olukordades (näiteks liikluses) võimalik märgi funktsioonis (signaalvärvadena) kasutada vaid seitset värvi (Boynton 1975, Boynton *et al.* 1989).

1.3. Värvide täpne määratlemine on võimalik vähemalt kolme põhitunnuse abil: toon (ingl. *hue*), küllastus (ingl. *saturation* ehk *chroma*, viimasel ajal kasutusel ka värvilisus, ingl. *colourfulness*) ja heledus (ingl. *lightness* ehk *value*). Seetõttu on kõik värvimudelid ja -süsteemid kolmemõõtmelised, kuna kahemõõtmelisel pinnal pole kõiki toone lihtsalt võimalik haarata. Kolmemõõtmelisena võib käsitleda ka värviala, mida me tähistame mingi kindla värvinimega, nime tagem seda siis värviruumiks. Selle värviruumi moodustavad kõik värvid, mille kohta me antud värvinime võime kasutada. Nii võib rääkida kollasest, punasest jne. värviruumist. Näiteks võib öelda *punane tellis, ooker, lipp, taevas, lehm, tuli ja punased juuksed*, mille värve me tegelikult ju tajume küllalt erinevana. Ometi on kõik *punasega* tähistatavad värvid siiski omavahel sarnasemad kui kõik eri värvid, mille kohta me võime kasutada sõna *pruun*. Teisiti öeldes on

Joonis 1. Suhtelised põhivärvinimedele vastavad värviruumid (aluseks on võetud Berliini ja Kay katseandmed: vt. Berlin, Kay 1969, Figure 2, 3; Appendix I ja Koski 1983, joonis 10). R – punane, V – violetne, B – must, G – roheline, Y – kollane, O – oranž.

Joonis 2. Värvinimega tähistatava värviruumi ja värvinimele vastava assotsiatsioonvärvu suhted.

sõnaga *pruun* hõlmatud värviruum ilmselt tunduvalt suurem kui *punase* oma. Seega põhinimedele vastavad värviruumid on erineva ulatusega ning osaliselt kindlasti kattuvad.

Võib rääkida kahest erinevast näitajast – kõikidest eri värvidest, mida me võime tähistada sõnaga *punane* ja kõige sobivamast värvist, parimast näitest, mis vastaks samale sõnale. Viimast on tavaliselt nimetatud selle värvi fokaalpunktiks (ingl. *focus*).

Tagasi pöördudes eespool toodud ahela $P_1 \dots P_2$ juurde võib öelda, et assotsiatsioonvärv, mis tekib mingi värvinime mainimisel, on alati kitsamalt piiritletud kui selle värvinimega tähistatav ala (või ruum, antud juhul vastab sellele P_1), ning kattub ligilähedaselt fokaalpunktiga, olles sellest siiski veidi laiem mõiste. Seega P_2 on alati väiksem kui P_1 , asudes üldjuhul kontsentrilise ringina viimase sees (vt. joonis 2):

Skeem kehtib loomulikult sel juhul, kui värvisõna esineb abstraktselt, osutamata mingi kindla eseme või nähtuse värvile. Vaevalt keegi, kuuldes lauset *Punane lehm sööb aasal*, kujutleks seda lehma olevat fokaalpunase. Samas assotsiatsioon, mis tekib sõna *punane* nimetamisel, on üldjuhul üks piiritletumaid ja seostub karmiinpunase või vere värviga. Tundub aga, et vahest need värvifookused kui probleem omaette polegi niivõrd oluline. Nende side inimese värvitajuga on küllalt loogiline. Märksa huvitavam on küsimus värviala/ruumi piiride erinevusest või sarnasusest eri keeltes. Senistes käsitlustes on tihti just sellest mööda vaadatud ning lihtsuse huvides võetud kõiki värviruumi võrdsena. On selge, et mida suurem on mingi värviruum, seda suuremaid lahkuminekuid esineb ka vastava fokaalpunkti leidmise juures (milline on näiteks kõige tüüpilisem roheline?).

2. Värvisõna ja taju

2.1. Värvinimetused on lingvistikas olnud läbi aegade kõitev teema alates käepärastest näidetest kuni pikemate uurimusteni. Põhjuseks on kindlasti värvileksika esmapilgul lihtne süsteemsus ning piiratud sõnade hulk. Paradoksaalselt on aga värvinimedest leidnud toetust peaaegu vastandlikud seisukohad. Neis käsitluses võib laias laastus eristada kahte suunda:

(a) **Kultuurirelativism.** Kultuuri sõltumatut isearengut ning keele primaarset ja määravat rolli inimese mõttemudelitele rõhutavad seisukohad. Iseloomulikemaid on Edward Sapiri (1921) ja Benjamin Lee Whorfi (1956) keelelise relativismi teooria. Selle järgi on iga konkreetne keel teise keele suhtes semantiliselts kõikuv. Erinevad keeled võivad seega kategoriseerida värvikontinuumit erinevalt ning mingi värvinimetuse ühes keeles ei pruugi tähistada täpselt sama värviruumi kui vastav nimetus teises keeles. Seega siis assotsiatsioonvärv, mis erinevates keeltes tekib sõna *punane* nimetamisel, oleks erinev. Kõik värvisõnad omavad antud keele värvinimedele süsteemis võrdset staatust, mis ei sõltu nende erinevast kasutussagedusest. Värvinimetuse, nt. *punase* tähendus ei sõltu mingitest välise maailma omadustest või ka keelekasutaja nägemistajust. See sõltub vaid sõna positsioonist antud keele värvinimedele struktuuris. Kui keeles on sõnad *oranž* ja *kollane*, siis vähendab see kindlasti punase tähistusala. Keel ja kultuur üldse on seega primaarne ka näiteks värvitaju suhtes ning mõjutab selle kujunemist.

Üsna üheselt sõnastas tänaseni tööst töösse rändava kultuurirelativistliku värvinimedele kontseptsiooni juba M. Bloomfield (1933, 140): “Füüsikud käsitlevad värvispektrit kui valguslainete pidevat skaalat, mis ulatub 40 kuni 72 sajatuhandiku millimeetrini, kuid keeled tähistavad selle skaala erinevaid osi üsna suvaliselt ja selliste värvinimedele nagu *lilla*, *sinine*, *roheline*, *kollane*, *oranž*, *punane* tähenduste kindlate piirideta; samuti ei moodusta erinevate keelte värvinimedele sama-guseid gradatsioonid.”

Kuni Berliini ja Kay *Basic Color Terms* ilmumiseni olid sellised seisukohad üldiselt valdavad. Sapiri-Whorfi teooriale vastukaaluks Berlin ja Kay õieti oma hüpoteesi tõestamisega tegelema hakkasidki (1969, 1–2).

Berliini ja Kay raamatu ilmumisele järgnes küllalt palju kultuurilise relativismi pooldajate vastuväiteid. Juhuviidetena on aga sama seisukohta jaganud paljud autorid hiljemgi. Küllalt levinud on rändnäide värvispektri erinevast kategoriseerimisest erinevate keelte poolt (nt. H. Öim 1974, 78–79; Sahlins 1976; Eco 1976, 77, 1985; Tulviste 1981, 330).

(b) **Keeleline universalism, arenguhüpoteesid.** Siia alla käivad uurimused lähtuvad aksioomist, et põhivärvinimed keeles vastavad kindlatele taju poolt

määratud värvikontiinumi fokaalpunktidele, seega on tegemist semantiliste universaalidega. Kuna inimtajule (ja mitte ainult) on omane jaotada spektrit ühtmoodi, sarnasteks kategooriateks, siis eri keeltes vastavad neile kategooriatele ka ühesuguse tähendusega värvinimed. Seda seisukohta jagavad autoreid võiks tinglikult nimetada värviuniversalistideks. Rõhutatakse põhivärvinimede universaalsust eri keeltes, nende sõltumatust konkreetsest kultuurist: ahel – fokaalvärv – sellele vastav värviaisting ning – värvinimi on üksüheses vastavuses. Kõige tüüpilisemaks näiteks ongi siin kahtlemata Berliini ja Kay värvinimede arenguhüpotees (1969), mille järgi esemelise kultuuri areng põhjustab küll keele ülemineku ühelt astmelt teisele, astmete olemus ja järjekord on aga määratud nägemise neurofüsioloogiast (vrd. ka Kay, McDaniel 1978).

Laiemalt võttes on õieti tegemist küsimusega keele autonoomiast muu kultuuri suhtes ning nii-öelda panlingvistilistest seadustest, mis toetuvad pigem keele psühhofüsioloogilisele determineeritusele kui näiteks geograafilisele või kultuurilisele. Ehk teisiti öeldes, kui kultuurirelativismi pooldajad rõhutavad keele primaarsust mõtlemise suhtes, selle mõju inimese ettekujutusele maailmast ning keele ja muu kultuuri vastastikust mõju, siis universalistid rõhutavad keele determineeritust ühistest alusstruktuuridest ja vähemalt abstraktsete tajukategooriate mõistete (sh. värvinimede) sekundaarsust taju suhtes.

Nende kahe äärmuse vahele peaksid mahtuma kõik teooriad, mis lähtuvad keeles (ja kultuuris üldse) olemasolevast materjalist, seega kasutavad pigem deduktiivset meetodit, arvestades samas ka olemasolevaid arenguhüpoteese. Parimal juhul võetakse arvesse ka värvitaju. Siia alla võiks liigitada Koski (1983) ja Viirese (1983) käsitlused.

2.2. Inimene tajub värvadena mingi kindla lainepikkusega valguskiiri. Nägemisprotsessi tulemuseks ajus on värviline pilt ümbritsevast, millele tegelikkuses vaste puudub – suurepärase aines agnostikutele. Siit küsimused: kas värvilised pildid, mida kaks inimest näevad ühest ja samast asjast, on sarnased, s.t. kas inimesed tajuvad värve ühtmoodi (I – taju tasand); kas nad räägivad sellest ühtmoodi (II – mõiste/keele tasand) ja kas nad mõistavad üksteist ühtmoodi (III – suhtluse ja assotsiatsiooni tasand).

Selles, et inimesed tajuvad värve ühtmoodi, näivad tajupsühholoogide arvamused kattuvat. Järgneva tasandi, selle ühesuguse taju ühtviisi väljendamise osas pole aga seisukohad sugugi ühtlangedavad, nagu sai viidatud juba eespool. “Värviuniversalistide” seisukohalt oleks eri keeli kõnelejate vaheline kommunikatsioon hõlbus. Värvikontiinumi kategoriseerimisel saadud kindlatele fokaalpunktidele vastavad eri keeltes üksüheses vastavuses olevad värvinimed.

19. sajandi keskpaigast said alguse kaks võistlevat suunda värvitaju uurimises:

a) Komponentteooriad, eeskätt Youngi-Helmholtzi trikromaatiline teooria, mis võtab aluseks kolm algvärvi – punase, roheline ja lilla;

b) Heringi värvide oponenttaju teooria, mille aluseks on vastandpaarid punane-roheline ja sinine-kollane. Siin on oluline veel kolmas vastandus must-valge, nii et mõõndustega võiks ka rääkida kuuest algvärvist.

Selle sajandi teisel poolel näis see vastuseis õnnelikult lõpule jõudvat. Üldtunnustatuks on saanud seisukoht, mille järgi võrkkestas (retiinas) asuvad kolme eri tüüpi kolvikesed, mis pole tundlikud mitte kindla värvi, vaid teatud lainepikkuse suhtes. Retiinast lähtuvat kodeeritud (impulssideks muudetud) nägemisinformatsiooni töödeldakse edasi järgnevas tajuprotsessis nelja tüüpi spektraalselt vastandlike rakkude poolt. Seega võib öelda, et värvitaju toimub samaaegselt nii kolme kui nelja (või täpsemalt kuue) algvärvi abil (Boynton 1975, R. L. De Valois, K. K. De Valois 1975, Livingstone 1988).

3. Põhivärvinimed

Nüüd võiks tagasi pöörduda Berlini ja Kay hüpoteesi juurde. Terminit *basic color term* defineerivad nad nelja tunnuse abil. Juhul, kui nende abil pole õnnestunud määrata, kas antud värvisõna kuulub põhinimetuste hulka, on lisatud veel neli. Seega põhivärvinimi peab vastama järgmistele nõuetele (näited on kohandatud eesti keelele):

(i) See on monolekseemne; s.t. tähendus ei tulene nimetuse mõne sõnaosa tähendusest (seega ei sobi *sinakasroheline*).

(ii) See ei tohi tähistada värvi, mida tähistab juba mingi teine värvinimi (nt. *verev*, *sarlak*, mida võib käsitleda *punase* alamliikidena).

(iii) See ei tohi olla kasutatav vaid piiratud hulga objektide tähistamiseks (nt. *blond*).

(iv) See peab olema informantidele psühholoogiliselt silmatorkav (*salient*), s.t. peab olema kõigile keekekasutajaile üldtuntud ja antud värvi tähistamisel esikohal.

Kui need tunnused jätaavad veel võimalusi kahtluseks, siis:

(v) Kahtlusalusel vormil peaks olema samasugune distributsioonipotentsiaal nagu ülejäänud põhinimedel (nt. võib öelda *punakas*, aga mitte *khakikas*).

(vi) Kahtlased on värvinimed, mis on samas ka neile iseloomuliku värviga objektide nimed (nt. *kuld*, *hõbe*). See tunnus jätab välja ka oranži, kui see sõna oleks jäänud kahtlaseks esimese nelja tunnuse põhjal.

(vii) Kahtlased võivad olla hiljutised laenud.

(viii) Oluline on värvinime morfoloogiline kompleksus (seega ei sobi *sini-punane*) (Berlin, Kay 1969, 5–7).

Omalaadsel kohal võrreldes teiste keeltega seisavad meie polüseemsed *valge* ja *must*. Samuti on silmatorkav segadus sõnadega *lilla*, *violett*, *violetne* ja *purpur*. Antud tunnuste järgi on värvide põhinimed ühene määratlemine siiski küllalt raske. Näiteks tundub, et nende hulka võiks kuuluda ka *beež*, vähemalt eesti keeles omab ta samasugust kohta nagu teised hilised laensõnad *oranž*, *purpur* ja *violett*. Seevastu *lilla* ja *roosa* näivad olevat keeles enam kohanenud. M. Koski arvab eestikeelseiks põhinimedeks *valge*, *musta*, *sinise*, *punase*, *kollase*, *rohelise*, *halli*, *pruuni*, *roosa*, *lilla* ning teatava kahtlusega ka *oranži*, jättes välja *violeti* (või *violetse*), *purpuri* ja *beeži* (NB! Berlinil ja Kayl see nimetus puudub; Koski 1983, 265–267) kui tähenduselt ebakindlamad. Soome keeles ei arva ta põhinimed hulka sõnu *pinkki* ja *beige* ning loeb nendeks olevat *valkoinen*, *musta*, *sininen*, *punainen*, *keltainen*, *vihreä*, *harmaa*, *ruskea*, (*violetti*), (*oranssi*) (Koski 1983, 265, sulgudes annab ta kaheldavad põhinimed). Berlini ja Kay poolt toodud inglise põhinimed olid teatavasti: *white*, *black*, *red*, *yellow*, *green*, *blue*, *brown*, *purple*, *pink*, *orange*, *grey* (Berlin, Kay 1969, 2).

3.1. Berlin ja Kay tegid terve rea katseid nii igale põhinimele vastava kogu värviala kui ka fokaalpunkti leidmiseks. Nende katsealusteks olid 20 eri keelt kõnelevad isikud. Sellele lisandus veel 78 keele analüüs kirjalike allikate ja isiklike kontaktide põhjal. Keelte valik oli küllaltki esinduslik, kui välja arvata fakt, et puudusid läänemeresoome keeled, uurali keeltest üldse oli esindatud vaid ungari ning ka türgi-tatari keeled olid välja jäänud.

Kõigepealt määrati vestluse käigus katsealusega põhivärvinimed tema keeles (selle protsessi täpsem kirjeldus kahjuks puudub), seejärel lasti 329 Munselli süsteemile vastava värvinäidisega tabeli peale kinnitatud kilele märkida esmalt kõik antud nimetuse alla käivad näidised ning seejärel parim vaste. Katset korrati kolm korda nädalaste vaheaegadega.

Meetodile võib ette heita eeskätt seda, et katsealused olid enamasti oma keeleskonnast välja rebitud ning tugevalt inglise keele mõju all olevad isikud (peamiselt USA-s õppivad võõramaalastest üliõpilased). Pidev inglise keele kasutamine võis olla avaldanud mõju nende emakeelsele värvileksikale. Mitme keele puhul oli tegemist ainult ühe katsealusega.

Teiseks suunab värvinäidiste esitamine tabelina mingil määral ette katsealuse otsustust. Taolise esituse korral on üks värviala paratamatult katkestatud (antud juhul punane) ja tegemist on teatud värvide vastasmõjudega. Ilmselt oleks katset pidanud kordama kas teistsuguse värvide asetusega või ka värvinäidiseid üksikult esitades. Berlin ja Kay jätsid oma katsetes välja ühe muutuja, küllastuse, mistõttu värviruum muutus kahemõõtmeliseks ning vähenes just “määrduvad” värvide, pruuni, halli ja ka roosa ala. Seega oli nende lõpptulemuseks ikkagi mingi ideaalmudel, mudeli kasutamise puhul on aga alati oht seda liialt absoluutiseerida ning peaaegu alateadlikult silm kinni pigistada kõige erandliku suhtes.

Berlini ja Kay meetodi puudustele on muidugi tähelepanu juhitud korduvalt (nt. Kuschel, Monberg 1974), kuid nende “mudeli” täieliku ümberlukkamisega pole hakkama saadud.

3.2. Lähtudes katse tulemustest fokaalpunktide osas saidki Berlin ja Kay toetust oma järeldusele värvinimetuste universaalsusest eri keeltes. Kahjuks jätsid nad oma katse teise osa – kogu antud nimetusega tähistatud värviala – tulemused kommenteerimata ning läbi vaagimata. Peamise põhjusena mainisid nad nende andmete suurt kõikumust, mistõttu järeldused jääksid liialt hüpoteetiliseks.

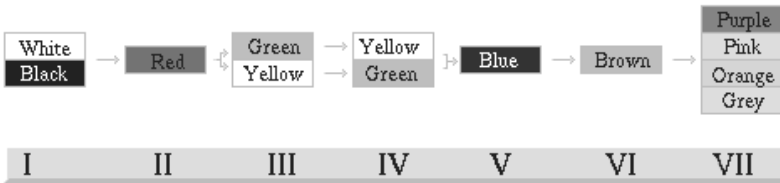
Mõndagi huvitavat võib neist tulemustest siiski välja tuua (vt. Berlin, Kay 1969, Figure 2, 3 ja Appendix I). Kõigepealt – eri keeltes olid kõige sarnasemad ja ühtelangevamad valge, musta ja ka punase fokaalpunktid. Neile vastas vaid üks kuni kaks värvinäidist. Nende värvide puhul on ka kogu värviala kõige selgemalt piiritletud. Laiemad ja tihtipeale üksteisega kattuvad on sinise ja roheline alad ning nende fokaalpunktid pole nii kindlalt määratud. Samadele tulemustele värvialade ulatuste erinevustes jõudsid ka R. M. Boynton ja C. X. Olson, kelle katsetes oli kasutatud märksa suuremat ja värviruumis ühtlasemalt paigutatunud värvinäidiste valikut (vt. Boynton, Olson 1987).

Kõige suuremaid kõikumisi eri keelte vahel näib tekkivat lilla (ingl. *purple*), roosa ning pruuni fokaalpunktide ja alade puhul. Seda on märgata ka Berlini ja Kay teooria eestikeelseis tutvustuses, kus kohati kasutatakse ingliskeelse *purple* vastena *violetti* (Viires 1983), kohati *purpurit* (Allik 1982). M. Koski leiab eesti vasteks olevat *lilla* (Koski 1983, 233–235).

Oletatavasti tähistab *purpur* eesti keeles pigem mingit külma tumepunast, kui sellist lillakat tooni, mida võis näha Berlini ja Kay ameerika inglise keelse *purple* tähistusalana. Ka prantsuse, saksa, rootsi ja norra keelde (kui tuua vaid mõned näited) tõlgitakse inglise *purple violetti*-tüve abil. Üheks erinevuste põhjuseks võib olla ilmselt see, et vanaaja tuntud värvainest purpurist oli võimalik saada väga laia skaalat värve tumepunasest lillakassiniseni. Tüvi ise on eri keeltesse jõudnud erinevatel aegadel ja erinevaid teid pidi; eesti ja ilmselt paljudes teistes keeltes on selleks vahendajaks olnud piiblitõlked.

Sinise ja roheline alade piiri ähmasusel, mida kahtlemata enamik inimesi ka igapäevaelus on kogenud, võib üheks kaaspõhjuseks olla ka silma kollase-sinise tundlikkuse muutumine sõltuvalt east ja geograafilisest asukohast. Nähtus on tingitud silma võrkkesta pigmentatsiooni suurenemisest vanematel inimestel ning ekvaatorilähedaste maade elanikel. Seega lapsed ja põhjarahvad tajuvad rohelist eredamana kui vanemad inimesed ja lõunarahvad (Bornstein 1973, Pickford 1972).

3.3. Erinevate keelte võrdluse tulemusel järeldasid Berlin ja Kay, et värvinimede ilmumine keelde toimub kindlas järjekorras ning selles võib eristada seitset astet:

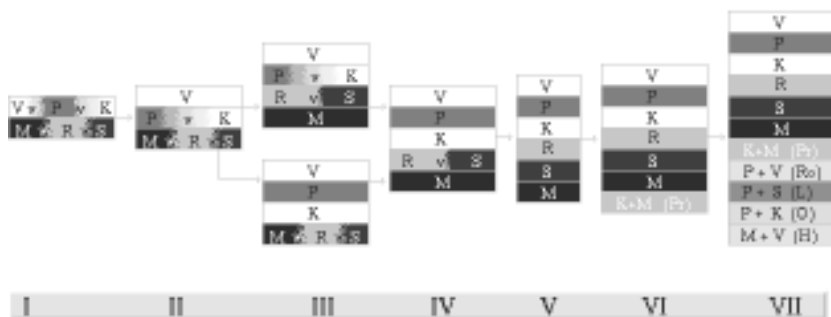

Joonis 3. Berliini ja Kay hüpoteesi seitsmest värvinimedest arenguastmest (1969, 4). White – valge, Black – must, Red – punane, Green – roheline, Yellow – kollane, Blue – sinine, Brown – pruun, Purple – lilla, Pink – roosa, Orange – oranž, Grey – hall.

Musta, valge ja punase ilmumine esimeses kahes astmes on tõepärane, küll aga tekib kahtlusi ja vasturääkivusi järgnevate puhul. Eriti *rohelise* tulek enne *sinist* ning *halli* tulek viimases staadiumis pole paljudes hilisemates uurimistöodes kinnitust leidnud (vrd. ka Kay, McDaniel 1978; Kay, Berlin, Merrifield 1991). M. Koski järgi tekivadki just nende värvide puhul kõige suuremad vastuolud ka võrdluses läänemeresoome keeltega (Koski 1983, 260).

3.4. Berliini ja Kay hüpoteesi edasiarendused (eeskätt Kay, McDaniel 1978) on toonud sisse liit- ehk komplekskateooria (*composite category*) ja algkateooria (*primary category*) mõiste. Viimased vastavad kuuele psühholoogilisele algvärvile. Kay ja McDanieli järgi tähistab esimeses staadiumis üks värvinimi kogu tumedat ja külma värviala (musta-sinise-rohelise liitkateooria) ja teine värvinimi kogu sooja ja heledat ala (punase-kollase-valge liitkateooria). Teises staadiumis eristub viimasest soe-kromaatileine liitkateooria, kolmandas ja neljandas jaguneb too omakorda kollase ja punase algkateooriateks ja eristub külm-kromaatileine liitkateooria. Viiendas staadiumis on eraldunud kõik kuus algkateooriat ja järgnevates arengujärgkudes tulevad keelde tuletatud kategooriad. Täiustatud variandi järgi võib *hall* ilmuda ka varem. Seega on värvisõnade tulek keelde muutunud märksa paindlikumaks.

Kay ja McDanieli artikkel lisas vahest kõige suurema väärtusena selle, et ei tegeldud mitte ainult fokaalpunktide, vaid kolmemõõtmelise värviruumiga. Paraku jäeti kõrvale erinevatele sõnadele vastavate värvialade erinevused ja tulemused keskendusid siiski vaid värviala keskmetele. Lisandus värvinimedele tekke neurofüsioloogiline põhjendus, mis Berliinil ja Kayl puudus, ning analüüsiks kasutati matemaatilist meetodit, hajusate hulkade teooriat (*fuzzy-set theory*). Kay ja McDanieli järgi on värvitaju neurofüsioloogiast tingitud (täpsemalt värvide oponttaju vastavad) kuus (alg)värvinime: *must, valge, punane, kollane, sinine*

Joonis 4. Kay ja McDanieli värvinimede arengu uus interpretatsioon (Kay, McDaniel 1978, 639).

V – valge, P – punane, K – kollane, S – sinine, M – must, R – roheline, H – hall, O – oranž, Pr – pruun, Ro – roosa, L – lilla (ingl. *purple*), v – või; liitkategoria V v P v K tähendab, et antud keeles on sooja-heleda värviala tähistamiseks kas sõna *valge, punane* või *kollane*. + – tuletatud kategoria. K + M (Pr) tähistab sõna *pruun* ilmumist, mis on tekkinud kollase ja musta vaheastmena.

ja *roheline*. Ülejäänud põhiniimed on tekkinud nende algvärvide vahealadele. Seega:

- roosa = punane + valge
- lilla = sinine + punane
- hall = must + valge
- oranž = punane + kollane
- pruun = kollane + must

Ilmselt on tuletatud kategooriate tekkimine Kay ja McDanieli hüpoteesis kõige küsitavam. Eeskätt viimane, pruuni tekkimine just kollase ja musta vaheastmena tundub olevat vaieldav iga vähegi värvide segunemisega kursis olevale inimesele, sest üks ole pruuni võimalik saada väga mitmete värvide liitumisel. Kindlasti sisaldub pruunis teatud punase komponent. Põhjuseks on muidugi ka värviruumi kolmemõõtmelisus, mis võimaldab vaheastmete paiknemist mitme algvärviruumi vahealal.

Ei selgu, miks tekkisid tuletatud kategooriad esmalt just nende ja mitte teiste algvärvide vahele. Küll oletatakse just selliste vaheastmete kaudu tulevat edaspidigi keelde uusi põhivärvinimesid. Nii seletatakse alatise tüliõuna *goluboi* olemasolu vene keeles ning oletatakse põhiniimedeks muutuvat ingliskeelseid *turquoise, lime, maroon* jne. Väidetakse, et need sõnad olevat juba põhiniimed osa inimeste jaoks. See ei näi aga kuidagi vastavat põhivärvinimede neljandale tunnusele. Segadused tekivad nende sõnade puhul ka teise tunnusega: antud värvi ei saa tähistada mingi olemasoleva värvinimiga.

Kay ja McDaniel järeldavad:

(1) värvinimetused on oma olemuselt lingvistilised universaalid;

(2) värvinimetused põhinevad üldinimlikel (*panhuman*) värvitaju neurofüsioloogilistel protsessidel.

Sellest tulenevalt on autorite arvates Sapiri-Whorfi hüpoteesi ja teiste äärmuslike kultuurirelativistlike hüpoteeside kasutatavus värvinimedele puhul äärmiselt piiratud (Kay, McDaniel 1978, 644).

3.5. Eitamata Kay ja McDanieli töö tähtsust peaks siiski hoiduma nende skeemi mehaanilisest kasutamisest. Iga konkreetse keele puhul tuleks arvestada ka tolle kultuuritausta ehk süveneda värvinimedesse selles keeles veidi põhjalikumalt, nii-öelda mängida põhiterminid läbi keelesiseselt. Seda näitavad kindlasti ka Mauno Koski ja Ants Viirese leitud lahkuminekid läänemeresoome keeltes. Kahjuks puuduvad Mauno Koski tööga analoogsed mahus värvinimedele diakroonia uurimused mõne teise keelerühma, eeskätt muidugi indoeuroopa keelte kohta.

Teiseks on täienduste tulemusel muutunud värvide tulek konkreetsetesse keeltes küllalt ähmaseks, nii et jääb vaid põhimõte, et igas keeles on teatud arenguastmel teatud hulk värvide põhinimesid. Esimese staadiumi kohta on tõendiks vaid mõned primitiivrahvaste keeled ja ka need tõendid on pärvinud sageli kriitikat (nt. Heider 1972). Küllalt loogiline on teine staadium kolme värvinimiga. Ilmselt alluvad reeglile ka *kollase*, *sinise* ja *rohelise* tulek. Tundub siiski, et ülejäänud värvinimedele osas on liialt palju lahkuminekuid ja nende ilmumise järjekorda on pigem võimalik seletada kultuuri iseärasustega, vajadusega neid teatud põhjustel (majanduslikel, tehnoloogilistel, kultuurilistel, kliimaatilistel) kasutada värvide eristamiseks.

Kolmandaks on oht seda ahvatlevalt täppisteaduslikku teooriat üle absolutiseerida, järeldades näiteks värvinimedele arvust keeles, et teisi värve selle rääkijad ei tajunud ega eristanudki; või on siis mingi teksti (rahvalaulu) värvinimedele arvu järgi kindlaks tehtud tolle vanust. Pole ju millegagi määratud, et laulus pidid esinema kõik selle perioodi keeles esinevad värvinimed, kuigi mingeid üldisemaid järeldusi võib sellest kindlasti teha. Üheks äärmuslikumaks näiteks oleks vahest Heino Eelsalu katse (Lascaux?) koopamaalingute abil soome ja eesti loomislaule dateerida (Eelsalu 1985). Nii oletas ta, et kui koopamaalinguis kasutati vaid mingit piiratud hulka värve ning samu värvinimetusi võib kohata ka mingit tüüpi rahvalaulus, siis peab nende vanus olema sama. Värvide kasutamine tol ajal sõltus eeskätt värvipigmentide tundmisest ja ka nende kättesaadavusest. Nii on kõige tuntumad ja hõlpsamini leitavad pea igas maa-nurgas olnud punased, kollased, valged ja mustad värvimullad. Seletamatuks jääb, miks pidid koopamaalijate keeles olema samade värvide põhinimed, mida

nad oma maalinguis kasutasid. Samuti ei selgu, mis võis siduda koopamaalijate ja ürgsoomlaste keeli.

3.6. Niisiis võib rääkida tõepoolest viiest kuni kuuest värvinimest, tegelikult just algvärvinimest, mille areng keeles on determineeritud neurofüsioloogiast: *must, valge, punane, kollane, sinine ja roheline*. Nende tekke seletuseks sobib Berliini ja Kay hüpotees kõige paremini, nii et kokkuvõttes võib rääkida värvide põhinimedede osas neljast keele arengustaadiumist, mille puhul ei näi vasturääkivusi tekkivat:

I staadium: keeles on olemas sõnad musta (kogu tumeda-külma ala), valge (heleda ala) ja punase (sooja ala) tähistamiseks. See staadium võib koosneda kahest astmest, s.t. punase kategooria areneb hiljem.

II staadium: sooja liitkategorias eraldub kollane ja musta kategoorias eraldub sinine või roheline külma ala tähistamiseks (täpne järjekord võib olla eri keeltes erinev). Selles astmes võib tulla ka sõna halli tähistamiseks.

III staadium: eralduvad roheline ja sinine, hall ja sõna sooja määrdunud tooni jaoks (*pruun, ruske, ruuge* vmt.).

IV staadium: tulevad ülejäänud vaheastmete põhinimed.

3.7. Kokkuvõtteks võib oletada, et vähemalt algvärvinimetuste areng on kahepoolne protsess. Ühest küljest on spektri kategoriseerimine just algvärvideks määratud nägemise neurofüsioloogiast. See tingib aga värvinimetuse tekke keeles vaid siis, kui antud värv leiab kinnituse, n-ö. sobiva vaste ümbritsevast keskkonnast, tekib “äratundmisenefekt”. Teatavasti mõjuvadki inimesele kõige kõitvamalt ja meeldivamalt just puhtad spektrivärvid. Heaks näiteks võiks olla apelsin, mis esindab tõepoolest kõige puhtamat oranži ning mida tähistav sõna on paljudes keeltes ka selle värvi nimetuseks. Samuti on *punane* tulenenud sageli verd tähistavast sõnast. Samas on sinise ja rohelise vaheastmeid looduses märksa suuremal hulgal – alates kõikvõimalikest taimede värvidest kuni vee ja taeva muutlike toonideni, mistõttu ka keeles on nad labiilsemad.

Loomulikult on igas keeles hulgaliselt võimalusi värvide tähistamiseks ka siis, kui antud tooni jaoks veel täpne põhivärvinimi puudub. Ülejäänud värvinimedede (näiteks liitsõnad *helepunane, süsimust*; mingist iseloomuliku värviga esemeist/nähtusist abstraherunud, kuid veel algtähdendusega tugevalt seotud sõnad *kuldne, hõbe, kriitjas*; murdesõnad ja muu ääretult rikkalik värvileksika) süstematiseerimiseks oleks vajalik samuti mingi klassifikatsioon, praktilises keelekasutuses pole tegemist siiski mitte ainult põhinimedega.

Väga üldisena võiks välja pakkuda järgmise värvide sõnalise determineerituse täpsusel ja kasutamissagedusel rajaneva eestikeelsete värvinimedede astmes-tiku:

I. Värvide põhinimed:

(a) *must, valge, punane* (vastab B. Berlini ja P. Kay II staadiumile). Kõigi kolme puhul on sõnale vastav assotsiatsioonvärv või fokaalpunkt eri keeltes kõige täpsem.

(b) *sinine, kollane, hall*. Rahvaluules väga sageli esinevad värvid, *kollase* puhul assotsiatsioon täpne, teistel võib ette tulla erinevusi.

(c) *roheline, pruun, lilla, roosa* jt. uuemal ajal keelde tulnud põhivärvinimed. Nende esinemissagedus rahvaluules on väike, samuti värvi determineeritus sõnaga. Võimalike alajaotustena keeles enamkohanenud sõnad (*roheline, pruun*) ja hilisemad laenud, mille kõla on eesti keele jaoks veel küllalt võõras.

II. Mittepõhinimed. Liitsõnaline, assotsiatiivne ja murdeline (ja ka ainult piiratud seostes kasutatav) äärmiselt rikkalik värvileksika. See aste vajab kindlasti mitmeid alajaotusi, mis aga antud teema piires liialt väljuks.

Värvileksika teatavgi korrastatus eesti keeles oleks aga äärmiselt vajalik, sest üks ole kõik igapäevaelus kogenud segadusi, mis tekivad vastastikusest mõistmatusest mingi värvinime kasutamisel, eriti kui on tegemist erinevate elualade esindajatega. Tõsisem vajadus selle järele aga on erialakirjanduses, kasvõi loodusteadusteski, kus on sageli vaja värve täpselt sõnadega edasi anda.

4. Värvisõna ja assotsiatsioon

4.1. Meid ümbritseva keskkonna värvilisus on teadagi niivõrd igapäevane ning nagu ikka harjunu puhul, kipub see tõsiasi ununema. Värvidest märkame me eelkõige neid, mis erinevad ümbrusest, mõjuvad mingil moel ebatavalisena. Seetõttu on just punase, musta ja valge (Ia jaotuse värvide) sage kasutamine keeles ja siit edasi rahvaluules ning kirjanduses põhjendatud, nad seostuvad mitte tavalise, vaid ebatavalisega ja tõmbavad endale paratamatult tähelepanu.

Kõigepealt vastandpaar *valge-must*, mis eeskätt assotsieerub valguse (*valge* kui polüsemantiline sõna) ja pimedusega, edasi öö ja päevaga. Need tähendused mängivad paratamatult kõigis maailma kultuurides olulist rolli. Sekundaarsem on assotsiatsioon puhtuse ja räpasusega (seostub sõna *must* teise tähendusega). Hinnanguline külg headus-kurjus, mis on ülitugev kristluses (Piiblis maailmaloomise müüdist alates) ja samuti saksa rahvakultuuris, tundub meil olevat nõrgem, pigem seostub midagi pahaendelist sõnaga *hall*. Siiski kaasneb seosega valgus-pimedus paratamatult ka mingi hinnang, sest öö mõjub inimesele ikka hirmutavamalt kui päev.

Neutraalse *valge-must* paariga moodustab vastandi ülikromaatiline *punane*. Tähelepanu, mida on punasele osutatud ilmselt kõigis kultuurides, on motiveeritud mitmete üksteist toetavate põhjustega:

(1) Punase värvi nägemisaisting on psühholoogiliselt kõige ärritavama mõjuga.

(2) Kui vastandvärv külmale rohelisele eristub punane ümbritsevast looduskeskkonnast kõige enam. Samas esineb punast meie loodusvöötmes väga harva, mistõttu on rahuldatud erakordsuse nõue.

(3) Lõpuks psühholoogiliselt eriti tugevalt mõjuv assotsiatsioon verrega, samuti tule ning tõusva ja loojuva päikesega.

Kõige eelneva põhjal võib tulla järeldusele valge-musta-punase küllalt olulisest rollist meie rahvakultuuris, tõenäoliselt küll kogu inimkultuuris üldse.

4.2. Siinkohal võiks teha paar ääremärkust. Esimesena olgu toodud Jaan Puhveli mõttekäik raamatust *Comparative Mythology* (1987, 159 jj.). Ta räägib trikolori punane-valge-roheline väga olulisest osast indo-euroopa rahvaste kultuuris. Nii toimus Vanas Roomas uue aasta algust tähistav kaarikute võidusõit. Selle osavõtjad olid jagatud kolme "hõimu", kelle rõivavärvid need olid. Edasi arvab Puhvel, et punane, valge ja roheline või sinine olid indoeuroopa rahvaste kolme klassi (kelle olemasolust leiab ta jälgi kõigi indoeuroopa rahvaste juures) kaanonilised värvid: valge preestrite, punane sõjameeste ja roheline või sinine tootjate klassil. Kombinatsiooni tähtsust indoeuroopa rahvastele näeb ta veel selle säilimises paljude riikide lipuvärvides (Itaalia, Prantsuse, Hollandi, Norra, Iiri, Suurbritannia ja Ühendriikide lipud).

J. Puhvelil jääb see jutt pigem kõrvalepõikeks ning selle hüpoteesi täpsem põhjendus tal puudub, mistõttu pole mõtet seda ka pikemalt käsitleda. Veidi küsitavaks jääb seos lipuvärvidega, sest üks ole ju tegemist lihtsalt atraktiivse kombinatsiooniga ning iga lipu saamislogu on küllalt erinev. Norralased näiteks panid Taani lipule lihtsalt sinise risti vahele, et sel veidi fantaasiavaesel moel end Taani riigist eristada.

Teine ääremärkus puudutab värvisümboolikat üldse, mida ma selle tavatähenduses (*à la* sinine tähendab seda, kollane seda) kaldun eitama. Värvidel eksisteerib küll teatud assotsiatsioonide väli nagu näidatud juba punase, valge ja musta puhul. Assotsiatsioonil võib olla etümoloogiline, kultuuritraditsiooniline, loodusnähtustele või ka inimese isklitele minevikuelamustele tuginev seletus (vt. ka Allik 1982, Pickford 1972). Värvinimetused ise on sageli polüsemantilised. Värv kui märk, mida on võimalik üksüheselt tõlgendada, saab esineda vaid mingis suletud süsteemis, kindlalt piiritletud kultuuritraditsioonis, mille kõik liikmed seda ühtviisi mõistavad. Näiteks katoliiklik liturgia, mõne kunstiperioodi ikonograafia, teatud Hiina ja Jaapani teatriliigid. Kunstis võib värv esineda äratuntava märgina vaid siis, kui antud ajajärgu kunsti iseloom on suunatud ümberkodeerimisele, mitte ümbritseva kujutamisele, seega pigem ikka tugevalt religioosse iseloomuga perioodidel ja maadel. Mingeid laiemaid kultuuridülelisi sümboolite süsteeme pole siiski kunagi olnud, välja arvatud vahest eespool kirjeldatud musta-

punase-valge üldnimelikud assotsiatsioonid (ja needki toimivad sõltuvalt kontekstist). Selle peapõhjuseks on ilmselt eelkirjeldatud värvide vähene abstrahendumisvõime, kahtlemata aga ka värvide mittediskreetsus. Värviruumis ei loo ju diskreetsust ka algvärvide fookused, need on eristatavad, punktid, mida seovad eristamatud üleminekud. Ei saa me ju ka öelda, et teatud kõrgusega heli võiks sümboliseerida midagi kindlat.

4.3. Me ei imesta oma igapäevase ärkamise, näopesemise ja muu päevast-päeva korduva üle. Sellised tegevused toimuvad pigem mehaaniliselt, masinlikult, ilma et inimene neid endale kuigivõrd teadvustaks. See on ka põhjuseks, miks rahvaluulearhiivides on kõige enam teateid just neist kommetest, mis tunduvad inimesele erinevana tavaelust – sünd, pulmad, surm. Või siis ka tegevused, mis on küll igapäevasemad, kuid korduvad pikema aja tagant, näiteks jüripäeval, viljalõikusel, sügise tulekul. Ka haigustega seotu ning maagilised võtted üldse on piisavalt erilised ja äramärkimist vääriavad. Värvilisus ümbritseb meid aga tõepoolest ärkamisest magamaminekuni ning sellepärast teadvustab inimene värve endale vaid erakordseil juhtudel, siis, kui need ise silma torkavad. Näiteks erakordsed atmosfäärinähtused, vikerkaar, päikeseloojak; otseselt värvidega seotud tegevused nagu lõnga- või riidevärvimine, kuid ka tarvidus ennast ümbritsevas varjata või vastupidi, silmatorkavaks muuta. Viimase puhul on parimaks vahendiks eesti oludes, meie roheline, porise või lumise maastiku ning hallide ehitiste taustal just punane värv. Lõpuks on värv üks sobivamaid vahendeid analoogia-maagias, punane vere võrdkujuna, kollaste taimede jm. kasutamine kollatõve ravimiseks jne.

5. Punane

Järgnevalt tahaksingi lähemalt peatuda punasel värvil, õieti mõnel tüüpilisemal näitel selle kasutamisest kombestikis, rõivastuses ning rahvalaulus. Vas-tusena küsimusele, miks on valitud just see värv, võiks viidata eeltoodud mõt-tekäigule punase kõige täpsemast määratlusest värvitajus ja vahest ka sellele, et kombekirjeldustes on suhteliselt enam viiteid punasele. Kõiki värve eraldi käsitleda oleks siinkohal liiga mahukas töö, see nõuaks lisaks ka erinevate värvikombinatsioonide kaasahaaramist. Olgu siis punane antud juhul üks käepärasemaid ja mugavamaid näited n-ö. mudeli rollis.

5.1. Ajalooline taust ja naaberkultuurid. Kui jätta kõrvale nooremas pa-leoliitikumis Lõuna-Euroopas ja paljude indiaani rahvaste juures levinud tava laipu ookruga punaseks värvida (ilmne vereohvri asendus), siis hilisema perioodi antiikkultuuris ja selle mõjul varakristluses on punase kasutamist kõige enam vere-seose kõrval mõjutanud väärtuslik värvaine purpur, mida saadi trompet- ja

purpurtigude mahlast. Selle hinnalisusest tulenes ka Rooma keisrirüü purpurvärv. Ülikõrge hinnang purpurrüüle kandus kindlalt üle ka Õhtumaa kultuuritraditsiooni. Teiseks oluliseks antiikaja rõivavärviks oli karmiinpunane. Selline oli rooma sõdurirüü, mille puhul võib oletada teatud psühholoogilise mõju taotlust vastasele eriti lähivõitluses. Seega ka Matteuse, Markuse ja Johannese evangeeliumis mainitud Kristusele antud purpurmantel oli vaid tavaline sõdurirüü, mille muutumist purpursiks tingis ilmselt trooniva Jeesuse kujutluse tekkimine. Vanas Testamendis kohtame veel mitmeid viiteid punasele ja purpurselale rõivale (kogudustelgi ja preestrirüüde valmistamise juhendid eeskätt). Samuti leiame sealt ettekirjutusi punase lõnga ohverdamisest pidalitõvest (või selle kahtlusest) vabanemise järel. Näiteks:

siis preester käskigu, et puhastatava pärast võetakaks elusat puhast lindu, seedripuud, helepunast lõnga ja iisopit (3 Mo.13,4).

Uues Testamendis ning varakristluses seostub punane eeskätt Kristuse ja märtrite vereohvriga ning punase armulauaveiniga. Keskajal kuni renessansini tauniti purpurit kui liig luksuslikku ning kasutati vaid kardinalirüü värvina.

Kui võrrelda eesti hilisemat rahvakultuuri kõige enam mõjustanud vene ja saksa traditsioone, siis ühe kindlama eripärana torkavad silma sõna *krasnõi* paralleeltähendused 'ilus' ja 'punane' vene keeles veel 15. sajandil. Seega on vene keeles ning usutavasti ka kombestikuses üldse punane seostunud kindlalt positiivse hinnanguga.

Saksa rahvakultuuris sellist hinnangut eriti ei märka. Arvukad punasega seotud rahvausunditavad on pigem ohtlikumat laadi, võimalik, et siingi on tegemist luterluse ja ka lahkuskude hukkamõistva mõjuga varasemale kombestikule.

Levinuim on seos verrega, eeskätt kõikvõimalikud punase lõnga, paela ja niidiga seotud kombesed. Need osutavad märksa rikkamale kujutlusvõimele kui eesti analoogid. Olgu näiteks toodud üks kirjeldus. Pennsylvania sakslaste juures seotakse punane pael, mis peab olema toodud poest ilma selle eest maksmata, ümber sõrmkübara, milles on ämblik, ja riputatakse see läkakõhasse haigestunud lapse voodi kohale. Angiini ja difteeria vastu aga aitab, kui siduda haige kaela ümber punane nõör, millega on ära kägistatud rästik (Hoffmann-Krayer 1935, sub. *Rot*). Üldise kombena seoti haige koha ümber punast lõnga, oli selleks siis paistes jalg või muu.

Punane lõng kuulus ka viljakusmaagiassa (näiteks seoti Alam-Austrias vastlapäeval viljapuude ümber punased sidemed, neid seoti ka viimase viljavihu külge jne.) ning tal oli oluline koht kaitseks kurja silma vastu.

Nagu juba eespool märgitud, on punase lõnga kasutamisele viidatud juba Piiblis ning see tundub olevat üldtuntud pea kõikide rahvaste juures, nii et mingitest otsestest laenudest on raske rääkida.

Punase lõngaga seotud tavadele lähedane on punaste riidedetailide kasutamine. Eriti just pulmakommetes mängib see üldiselt halba tõrjuv värv üle kogu Saksa ala tähtsat rolli. Nii kuulusid pruudi rõivaste juurde kas punased sukad, punane pruudiloor või mingi muu rõivadetail. Kuid samas on teateid ka punase kasutamisest matusekombeis ning just vastupidi, selle keelamisest pruudirõivastuses, kuna punane meelitavat ligi äikest (*ibid.*).

Viljakusmaagias olid olulisel kohal ka punaseks värvitud lihavõttemunad. Neid kingiti lastele vanemate ja ristivanemate poolt, kaevati suurel neljapäeval põllu keskele, pandi esimesse viljavihku ja neiud saatsid mune lihavõtte laupäeval armastuse võitmiseks poistele. Tõrje- ja kaitsemaagias oli veel oluline uksepiitade punaseks värvimine ning kõikvõimalike punaste viljadega taimede kasutamine (*ibid.*). Marjade punane värv võis olla ka üheks pihlakale omistatud maagiliste omaduste põhjuseks.

Teise assotsiatsioonina on punane saksa uskumusis seotud tule, tulekahju ja piksega. Sellega seostuvad punased loomad – eeskätt muidugi punane kukk, kuid ka rebane, orav, punane kass, leevike ja lepalind. Piksejumal Donar oli punapea ja punase habemega ning punase karvaga loomi ja linde peeti Donari pühadeks loomadeks. Usuti, et nii punased loomad kui ka taimed ja esemed tõmbavad pikset ligi. Nagu sageli sellistel puhkudel, on paiguti levinud just vastupidine arvamus nende kaitsva mõju kohta äikese ajal.

Ristiusus sulas Donari kuju ühte kuradiga, kes päris ka punase värvi. Eks just saksa kuradiga, aga mitte meie vanapaganaga seostub musta kõrval punane mantel. Siit edasi arvamus, et punast lõnga seovad oma keha ümber end kuradile müünud inimesed. Kuid punast lõnga ja tinti kasutati ka päris ehtsas mustas maagias. Võib ju meenutada, et kuradiga sõlmitud lepingule tuli alla kirjutada vere või punase tindiga. Ohtlikud olid punase veega jõed ja ojad, samuti kivid, sest need osutasid mõrvakohale. Pahaendelisena mõjus punetav taevaskõrgus ja punane plekk lapse ihul ning kõige lõpuks võiks meenutada umbusku punapäiste inimeste vastu (*ibid.*).

Niisiis on saksa kombestikust punasele omistatud üksteisega pidevalt läbi põimunud, loovad ja viljastavad, tõrjuvad ja kaitsvad, seega vastandlikud võimed ning ikka on punane seotud mingi talle iseloomuliku asja või nähtusega, eeskätt loomulikult verega. Punase positiivne või negatiivne roll on sõltunud ka tema kandjale omistatud rollist – heast või halvast, olenemata eriti punase kui abstraktse värvi omadusist.

5.2. Eesti uskumused ja kombed. Pea kõiki neid saksa rahvausu kombeid kohtame ka eestlastel. Kõigepealt **punane lõng**: levinud ravivahend näiteks paisetes jäseme ümber, naistel ümber keha seotuna enne ja pärast sünnitust (E 860 (34) < KJn; ERA II 7, 87 (25) < Mär; ERA II 6, 182 (25) < Rap, siin ja järgnevalt on toodud vaid mõned asjakohased näited), imikul ümber nabanööri (ERA I 4,

59 (11) < Hls) jne. Levinud näis olevat komme ohverdada punaseid paelu ja lõngajuppe. Teateid nende sidumisest puude külge kohtame veel Oleariusel 17. sajandist (Loorits 1951, 354; 1960, 75). Liivlased ohverdasid punast lõnga sooemale metsa marjule minnes ja veehaldjale kalale minnes (Loorits 1926, 108, 115).

Seega üldjuhul on Eestis punane lõng olnud neutraalse või isegi positiivse abivahendi osas ning teisi kahjustavat nõidust esineb vähem. Punased lõngad ja võöd olid väga levinud pulmakombeis, näiteks seoti neid pruudi sāngi külge, kosjaviina pudeli või kosjakepi ümber (E 45636 (6) < Trv; RKM II 1, 147 (1) < Pst), pilluti pulma minnes ja sealt tulles tee āärde või seoti üle tee enne pulmarongi tulekut (H II 33, 648 (41) < San; Hupel 1777, 182–183). Noor perenaine sidus peigmehe majja saabudes punast lõnga, võid või punasekirja kindaid “strateegilistesse paikadesse”: lauta, sāngi külge jm., kus need tema edasisi töid ja tegemisi võisid viljastada (E 23356/7 < Hls; E 25615 < Hls). Oli hea, kui veimevakas oli palju punaseid kindaid ja võid (H II 43, 230 (79) < Pst; E 16988 (157) < Hls). Üldse on märgata, et nende kommete juures oli oluline just punane värv, mitte niivõrd ese ise, s.t. kas oli tegemist võõ, kinda või lõngaga.

Küllalt paljud kombes on aga seotud vere enda kasutamisega. Nii määriti vastsündinu põski nabaverega, et need ilusaks punaseks läheksid (E 81029 (30) < Jām; RKM II 75, 605 (4) < Mus). Siia alla võib lugeda ka kõikvõimalikud menstruatsiooniverega seotud tavad.

On ka mitte ainult vereassotsiatsioonil põhinevat analoogiamaagiati, näiteks keeld punase teki all või koidu ajal ühte heita, et lapsel ei tuleks punane pea (E 48686 (65) < Vil; ERA II 200, 281 (9) < Mär). Samuti ei tohi rase vaadata pealt loomatapmist või tulekahju. Punane tulekahjumärk lapse ihul võib ennustada tema tulesurma. Punase seos tulega on meil nagu saksa kombeiski teadagi negatiivne. Siin on tegemist reegluga, mis on küllalt üldkehtiv kõigi värviassotsiatsioonide puhul. Seosed puhta tooniga ehk fokaalpunktiga (parima selle värvi näitega) on üldjuhul positiivsed, kõrvalekalded sellest, määrdunud toonid tekivad ebaseadmisvõimeliste seostega. Kuna punase fokaalvärv on kõige lähedasem vere värvile (või veidi eredam), siis tule värv on juba kõrvalekalle sellest. Assotsiatsiooniga liitub muidugi veel tulekahju kui eriti suure õnnetuse hirm.

Järgnevalt mõned viited punase värvi kasutamisele **rõivastuses**. Pole küll täpselt teada, kuid ilmselt jõudis riidevärvimine Eestisse 13.–14. sajandil. Samast ajast pärinevad ka laensõnad *värv* ja *värvima*. Värvimisega seotud sõnavarast on andnud väga hea ülevaate A. Viires (Viires 1983). Esimesed riidevärvid olid madarapunane, soo-(või maake-)must ja tõenäoliselt ka kollased-rohelised toonid. Punased detailid on olnud küllalt olemuslikud eesti rahvarõivaile ning tühtlasi üks peamisi kaunistusi eriti poevärvide eelsel ajal kuni 18. sajandini. Seoses aniliinvärvide tulekuga levis punase nagu ka teiste värvide kasutamine aga veelgi.

Manninen on Eestis väga levinud punaseis kaunistusis näinud osaliselt vene mõjusid (1927, 191 jm.). Kui aga meenutada punase lõnga ja punaste vöödega seotud uskumuste ning eriti punaste rõivaosade ühtlast levikut kõigi soome-ugri rahvaste juures ning samuti Skandinaaviamaades, võib seda arvata kogu Põhja-Euroopa alal üldlevinud kombeks.

Punaste detailide katmine või ärajätmine rõivastuses etendas peamist osa leinatähistusena (Manninen 1927, 64, 76, 100, 102–103, 193, 264; Vilberg 1939). Selle kohta on kindlamad käsud ja keelud teada saartelt, näiteks Kihnus toimivad need tänaseni. Noor neiu peab kandma punast seelikut ja vana, kellel on, keda leinata, tumedamat, peamiselt sinise taustaga (Vilberg 1939).

Pulmadega kaasnes eeskätt punaste rõivaosade lisamine. Selle kohta on näiteid hulgaliselt eriti saartelt: Muhu punased pulma- ehk pruudipõlled nii mõrsjal kui pruuttüdrukul ja esimese pulmapäeva punasega ehitud tanu, Mulgi ja Saaremaa pruudi punane vaipseelik, neiu pärg, mis nii Lõuna-Eestis kui saartel alati oli kaetud punasega ja mis hiljem muutub saartel pruudiehteks, pruudi punane talimüts (kuigi punase põhjaga talimüts oli ka muidu väga levinud), Halliste punane pulmasõba (Manninen 1927; Vilberg 1939; RKM II 17, 139 (24) < Tõs). Paljud varasemal ajal üldlevinud punased rõivaesemed säilisid just pruudirõivastuses kauem.

Samas matuste ja leina puhul püüti vastupidi punaseid detaile igati vältida ning selles võib näha peaaegu ainsat kindlamalt levinud värvisümboolikat vanemas rahvarõivas. Võib oletada, et sellega püüti mitte äratada surnuteilma tähelepanu, end varjata (põhjalikuks uurimuseks sellel teemal on K. Vilbergi etnograafia seminaritöö 1939. aastast).

Kokkuvõtteks võib öelda, et rõivastuses oli punasel eranditult positiivne tähendus, seda peeti ilusaks värviks ning ilma kahtluseta omistati talle ka positiivset maagilist tähendust.

5.3. Sõna *punane* eesti rahvalaulus. Viimasena peatuksin *punase* kui sõna, värvinimetuse esinemisel rahvalaulus. Kõigepealt veidi sõna *punane* etimoloogias, toetudes M. Koski toodud andmetele. Sõna on soome-ugri algupära alg-tähendusega *puna* – ‘karv’, mis on tänaseni säilinud volga ja ugri keeltes. Selle paralleeltähenduseks arenes ‘karva värv’. Nii et toimus areng:

*puna*₁ – ‘karv’

*puna*₂ – ‘karva värv’, siit adjektiiv *punane* – ‘karva värvi’.

Ürgsoome keelde tuli balti laenuna sõna *karva*, millel arenes samuti kaksiktähendus:

*karva*₁ – ‘karv’

*karva*₂ – ‘karva värv’.

Kuna sõna *karv* tõrjus välja tähenduse *puna*₁ siis polnud motiveeritud ka tähenduse *puna*₂ kasutamine ning sõna kujuks kinnistus *punane/punainen*, jäädes ühetähenduslikuks värvinimetuseks läänepoolseil läänemeresoome rahvastel.

Teistes läänemeresoome keeltes on eesti kirjakeele (ja ka põhjaeesti ning mulgi murde) *punase* vasted: soome *punainen* (Agricolal paiguti veel *ruskea*), ingeri *punnain*, liivi *punni*, lõunaeesti *verev*, vadja *kaunis*, (Kukkusi murdes *punain* (A)), karjala *ruskie* (Aunuse *rusgei*, lüüdi *rusked*), vepsa *rusked* (lõuna-ja paiguti keskmurdeis *käbed*) (Koski 1983, 64 jj.; SKES sub *punainen*).

Järgnev pole kaugeltki ammendav ülevaade sõna *punane* kasutamisest **regi-värsilises rahvalaulus**, pigem on eesmärk viidata mõnele huvipakkumale seigale. Allikaks on olnud trükkis avaldatud rahvalaulukogud. Kõrvale on jätetud kõik värvide koos esinemised, värvikombinatsioonid, mille üheks liikmeks on *punane* (enamlevinumad *punane-valge*, *punane-sinine*, *punane-sinine-kuldne/kollane*), et asja mitte liialt komplitseerida.

Värvikombinatsioonide teema vääriks kindlasti eraldi käsitlust, sellega kaasneb huvitavaid tähendusnihkkeid. Näiteks paari *punane-sinine* puhul on need värvid sageli vastandlike omaduste tähistajad, *punane* on hea, meie oma, ilus; *sinine* vastupidi paha, võõras. Samas esineb küllalt juhuseid, kus *sinine* värv lihtsalt kordab ja rõhutab *punase* positiivset hinnangut, või ka selliseid, kus sama värvipaar alguses on seotud hea ning korduses halvaga. Näiteks üks küllalt levinud laululõpp neiu (vm. hea tegelase) ja musta mehe/poisi/kallaletungija erinevaist matmispaigust: neiu *Maa sääl veret' maazikid*, / *suo sinet' sitikid* ning poisil *Suo sääl siuga sinedi*, / *maa veret' mardikid* (SL 1904, variant nr. 82). Seega võib öelda, et ühe värvi kohta tehtud järeldusi ei saa mingil juhul mehaaniliselt üle kanda värvikombinatsioonile.

Värvinimetustega rahvaluules on tegeldud Eestis korduvalt juba 1920. aastast alates (mitmed rahvaluule seminaritööd, mis registreerisid värvinimed kindlate väljaannete piires), hiljem on värvinimede esinemist uurinud eeskätt T. Roll (Roll 1985, Roll 1990). Siiski võib öelda, et siiani on jäädud kirjeldavale ja statistilisele tasemele süvitsimineva analüüsita või siis kaldunud teise äärmusse, ülilennukate hüpoteeside valda. Ega antud juhulgi ei tõtata seda lünka täitma, pigem on tegemist vaid mõne põgusa viitega. Keskendunud olen eeskätt kinnisepiteetidele, mis ilmselt väljendavad rahvatraditsioonis *punasega* seotud assotsiatsioone kõige paremini.

Üsna ilmne on seos *punane* – 'kaunis' ning see näib esinevat kõige sagedamini selle värvinime kasutamisel rahvalaulus:

Peremees, peremeheke,
ütlid mind leivasta lihavi,
ütlid viinast mind verevi,
ütlid saiasta saleda,

ütlid pudrusta punase.

/---/

ema punast ma punane,

ema varjuta valgenna.

(EKS 4° 5, 89 (1) < Tarvastu)

või: *All oli paasi, peal oli laasi, / keskel see pere punane* (ERIA III 1, variant 3688 < Vig); *Ilusad punased neiud, / siledad-saledad neiud* (ERIA III 1, variant 4154); *Küll on mehi meie vallas, / ilusaida, heledaida, / punaseida, priske'eida,* (VK VI 1989, tüüp 692).

Ka siis, kui kirjeldatud isikul on seljas punast värvi riietuse, laieneb tähendus 'kaunis' inimesele tervikuna: *Maria, punane kuube / sie minu ema õlese!* (ERI 1926:110 < Jöh, "Mareta laps"). Antud kontekstis on värv abstraherunud ja omandanud lisatähenduse. Seda näitab eeskätt tõik, et muid värvi esemeid kohtab märksa harvem, samuti viitab laulu sisu just taolisele hinnangule.

Punase kasutamisel näib siiski puuduvat nii tugev positiivne hinnang, nagu kaasneb valgega (*Meie küla nuored mehed, / meie valla valged poisid*, vt. ERIA III 1, variant 3659 < Jöh; või *Vigalas on mehed mustad, /---/ Virumaal on mehed valged*, ERIA I 1, variant 405 < Kad). *Valge* esineb kõige sagedamini tähenduses 'kaunis ja hea', *punasel* näib see headuse tähendus olevat nõrgem, ta mõjub neutraalsemalt ja kannab pigem viidet ilule (Roll 1990, 128). Kõige positiivsem seos kaasneb muidugi sõnaga *kuldne*. Too ei esine peaaegu kunagi negatiivses tähenduses või kui, siis ainult kontekstis, kus rikkust kui sellist on halvaks peetud.

Punasega kaasneb negatiivne assotsiatsioon vaid siis, kui ta otseselt viitab verele: *hooral on piima haleda, / pordul on piima punase / lesel lepakarvaline* (ERIA III 1, variant 3823 < Plt) või: *Saije saabas verega, / kaput surmakarvalisest*, (SL 1904, nr. 92). See esineb tihti just manamistes:

Üks nisa jooksku verda,

teine nisa jooksku vetta,

kolmas piimada punasta,

neljas vahtu valgeeda!

(ERI 1926, 398 < Kad; "Müüdüd neiu").

Sõna *puna* võib olla ka otseselt vere sünonüümiks: *Kõik üks veerü su verele, / kõik üks puhe su punalõ.* (SL 1904, nr. 189 – neiu hoiatamine "Tuomalaulus"). Samuti võib siin kontamineeruda seotus valgega ja viide ilule: *Ju puna minust pugunud, / ju valge minust vajunud.* (ERIA I 1, variant 431 < Kos; "Ära puhu puna!" – palve põhjatuuulele).

Punase-sõnaga seotud maagiline tähendus, millele viitab mõne kinnisepiteedi puhul T. Roll (Roll 1990, 36), ei avaldu kuigi otseselt ja üheselt mõistetavana. Usutavasti ei pruugigi see olla rahvalaulus nii ilmne, kui näiteks punastel detailidel

rahvarõivais või punasel lõngal rahvausundis üldse. Vahest võib maagiline funktsioon olla seotud mõne kindla kinniskujundiga, kuid nende tausta jälgimine on küllaltki keeruline ja tihti võimatu ülesanne. Ehk teisisõnu, sõna *punane* ja eseme punane värv toimivad teatud määral erinevalt.

Sagedamini esinevaid seoseid on lisaks eespool viidatud neiu ja noormehe kiitmisele veel *punane hobune*, mis esineb tavaliselt gradatsioonis teiste värvide kõrval: *Viis oli alli tal eesse, / kuusi kure karvalista, / seitse sirget punasta*. (ERI 1932, 48 < Vil; “Jeesus, Maria, Madli”).

Seejärel seos puuga: *Niidi puida, niidi maida, / niidi puida punatsid, / niidi maida maranaisi*, (SL 1904, nr. 156). Pigem jälle tähenduses ‘kaunis’, kuigi võib olla tegemist ka mingi kaugema maagilise taustaga: *Poolamaa puu punatse, / punatsem on meie venda*; (ERI 1926, 241 < Saa; “Uppunud vend”).

Üks huvipakkuvamaid on punase ja mere seostamine:

*Purjestan punasta merda
oma merda oigejada
Viru merda virgilista
Rootsi merda ruugejada
sinisilla siilivalla
punasilla purjeella
sinised on servarihmad
punased on purjeained*
(H II 15, 56/7 (5) < Kuu)

ning:

*Purjestin Punasta merda
rohelist Rootsimeerda
Idamerda irmusamba*
(H I 5, 94 (297) < Hlj)

või: *Ma läksin ise meresse / põlvini puna vedeje* (ERI 1926, 320 < Kuu; “Harja otsimine”); *Sie sie sõuab suurta merda, / purjestab punasta merda* (ERI 1926, 202 < Jõh; “Uppunud vend”). Kui punaste purjede puhul võib olla tegemist mälestusega viikingiajast, mil vähemalt Skandinaavias tõepoolest laevade purjesid punaseks või punasetriibuliseks värviti, siis seos merega on mõistatuslikum. On lahkuminekuid selles, kas *punane meri* on suure või väikese algustähega. Viide konkreetsele Punasele merele tundub siiski olevat sekundaarne. Veidi kaheldav tundub T. Rolli väide, et punase abil püüti väljendada suure mere ohtlikkust, seotust vere ja lahinguga. Laulu kontekstist ei selgu selline seos kuigi otseselt, sest siis peaks analoogseid loominguilisi taotlusi esinema ka muudes punase-seostes (Roll 1990, 33, teisel seob ta sama kinnisepiteedi loodusest kogetud elamusega: *ibid.*, 167).

Kindlasti ei saa mööda minna lõunaeesti sõnast *verev*. Vanimad kirjalikud teated selle esinemisest on J. Gutsloffilt 1648 (*werriw*) ja Uuest Testamendist 1727 (esimene trükk 1686): *läbbi werrewä Merre* (He. 11,29; Ap. 7,36). A. Saareste *Eesti keele mõistelise sõnaraamatu* põhjal oletab M. Koski *punase* hili-semat ekspansiooni mulgi murdesse (paralleelkasutamised eri asjade värvi tähistamisel). Koski oletab, et sõna *verev* peaks olema nii vana, et täitis värvide põhinimesed olnud lünga. See pidi toimuma seega samal ajal, kui Põhja-Eesti ja Soome aladel kinnistus *punane*, sest muidu oleks pidanud ta olemasoleva *punase* välja tõrjuma (Koski 1983, 79 jj.).

Tundub, et *verev* omab tugevamat emotsionaalset konnotatsiooni kui *punane*, seda eeskätt muiduga ilmse seose tõttu *verega*. Üldiselt esineb ta samades seostes nagu sõna *punane*. Nii on samuti tüüpiline tähendus *verev* – ‘kaunis’: *uibohõ ilusahõ, / verevähe vislapuuhõ* (SL 1904, nr. 3); *kuulõ, sa verrev veenaane* (SL 1904, nr. 179); *Velo võtt iks verevä naaze* (SL 1904, nr. 232). Samuti esineb *verev* hobuse sünonüümina: *Küsse esält hobõsta, / küsse velelt verevät* (SL 1904, nr. 45), *Sääl iks hiiro hirnahti, / tuliverrev turnahti* (SL 1904, nr. 107).

Kauni tähenduses, näiteks rõivaste kirjeldusis, esineb *punase* kõrval aga setu lauludes rohkem siniseid detaile, eriti ilusaks näib olevat hinnatud *sinisärki*: *Olli seläh sinisärki, / olli vüöl verrev vüörätt, / pääh olli siidiküpär* (SL 1904, nr. 12). Siiski jääb ka *punane* värv kindlalt ilusa sünonüümiks: *Olli mull ütsi väiko vello, / väiko vello, verrev küpär* (SL 1904, nr. 72) või *kirstu kirivä külele, / vaka verevä varole* (SL 1904, nr. 81).

On aga kinnisepiteete, kus ka setu lauludes kasutatakse sõna *punane*. Tüüpilisemad näited on *puu punanõ*: *Niit ta maid maranaidzi, / niit ta puid punatsid* (SL 1904, nr. 139; esinedes eeskätt heinateo kirjeldusis) ning *ollu punanõ*: *All on hiiva, pääl on vattu, / keskeh oll ollu punanõ* (SL 1904, nr. 104). Või: *Rautsidõ ratastõga, / tinatsidõ telgiga, / vasitsidõ vangõrdõga, / punatsidõ pulkõga* (SL 1904, nr. 56); *Lätsi ma kirivä külele, / valge vaka varõle, / võti säält punna puutit* (SL 1904, nr. 87). Seos *puna puutit* esineb ka paljudes teistes lauludes.

Samuti on tüvi *puna* säilinud tähenduses ‘veri’: *Veri siis vällä veerünese, / puna maalê puttunêsê* (SL 1904, nr. 96). Nii tundub, et *punane* on kinnistunud ühtedesse väljenditesse ning *verev* teistesse. Eriti Lõuna-Tartumaa ja Viljandi lauludes võivad nad tihti esineda kordustes teineteist täiendades: *Perän päeva meri punane, / hao aal vesi vereva* (ERI 1926, 267 < Pst; “Uppunud vend”); *Poolamaa puu punatse, / punatsem oli meie velle, / Venemaa leppa vereva, / verevamb oli meie velle* (ERI 1926, 265 < Trv).

Tegemist võib olla nii põhjapoolse laenuga, millele viitab nende kinnisepiteetide lai levik või ka *punase* ja *vereva* paralleelkasutuse võimalusega lõunaeesti murdeis.

Siinkohal peaks viitama M. Koski mõttekäigule sõna *punainen* esinemisest karjala rahvalauludes. Karjala keeles on muidu punase põhinimetus *ruskie*, kuid rahvalauludes on üldine *punainen*. Koskit huvitab, kas on tegemist arhaismiga või fennismiga. Toetudes M. Kuusi tööle *Sampo-eepos. Typologinen analyysi* (1949) ning üksikute klišeede (Koskil *klisee*, s.t. põhisõna koos tema juurde kinnistunud epiteediga) analüüsile, kaldub ta pigem toetama viimast varianti. Huvipakkuv on siinjuures aga, et klišeed, kus esineb *punainen* karjala lauludes, on suures osas needsamad, kus ka setu lauludes esineb *punane*.

Kõigepealt *olo punainen: Hiiva alla, vaahti päällä, / Keskellä olo punaine* (SKVR I:2, 744) (õlle värvina on *puna*-tüvelisi sõnu kasutatud kõigis läänemeresoome keeltes).

Edasi *puu punainen*, mis näiteks rahvusvahelise ainega *Suure tamme* laulus on levinud kogu Karjalas:

Juurilla tulisen tammen,

Äkähillä puum punaisen (SKVR I:4, 855).

Siis veel *veno punainen, kala/lohi punainen* või ka *purjehti punaista merta punaisilla purjehilla* ning samuti *puna* vere sünonüümina:

Puutu veri vuotamasta,

Punanen putuamasta (SKVR I:1, 287).

Koski leiab, et *puna(inen)* on rahvalauludes ennekõike positiivse kirjelduse rollis ning sellega seotud klišeede funktsioon nagu klišeedel üldse on pigem dekoratiivne või maagiline kui informatiivne. Karjala laulude klišeed sõnaga *puna(inen)* on pärit eri mõjutustist ning aegadest (Koski 1983, 69 jj.). Tõenäoliselt võib sama oletada ka *punase* esinemise kohta setu lauludes, kuigi see ei seleta, miks just ühtedes klišeedes on kinnistunud *punane* ja teistes *verev*.

Teiseks huvitavaks momendiks on vadja punase-sõna *kaunis*, millel uuemas keeles puudub teistes läänemeresoome keeltes olev tähendus 'ilus, kaunis'. Küll on seda tähendust teada vanemast ajast ning ka rahvalauludes esinevad sõnad algeis tähendusega *punainen* 'punane' ja *kaunis* 'kaunis'. Samas on vadja keeles olemas hulgaliselt *puna*-tüvelisi verbe. Koski arvab, et selline *kaunis* tähistuse muutus 'kaunis' > 'punane' on toimunud ilmselgelt vene keele mõjul. Sama on juhtunud ka vepsa sõnaga *käbed*, mis üldiselt tähendab 'kaunis', kuid lõuna- ja sporaadiliselt keskmurdeis 'punane' (Koski 1983, 81 jj.).

Kuigi vene keele mõju selles tähenduste vahetuses on kindlasti määrav, tundub eelnenu põhjal, et päris võõras polnud punase seostamine tähendusega 'kaunis' ka läänemeresoome keeltes endais. Seega vene mõju võis olla olemasoleva eelsoodumuse tõukeks.

Lõpetava spekulatsioonina võiks ju arutleda lõhestunud olukorra üle, mis on kujunenud praeguses Eesti postsotsialistlikus subkultuuris, kus traditsiooniline

(või ala- või ületheadvuslik) tähendus *punane* = 'kaunis' on tõrjutud hilisema *punane* = 'sotsialistlik' poolt. Tõrjutud tõeliselt ja freudistlikult, sest püüdu mitte kasutada punast värvi olukordades, kus seda vähegi sümbolistlikult võiks tõlgendada, võib kohata pidevalt ja kõikjal. Analoogiks võib ehk olla vaid svastika devalvatsioon. Nii mõjub eriti tragikoomiliselt vadjakeelne väljend *kauni aikan* – 'punaste, s.t. sotsialismi ajal'. Selle võtab päris ilusti kokku Merca Jäägeri "Lipulaul"

Lepi sellega, mis sul
on.
&
püüa olla omas aines
õnnelik.
EI SAA!
Menstruatsioon on igand,
me võitleme tema
vastu kõikide relvadega,
alates kumminuiast.
See – ma'i taha Tema Räpasuse
nimegi
suhu võtta –
õõnestab meid
seestpoolt nii, et
naised võivad teha ükskõik
mis karva poliitikat,
näitab verine vatt või
tampoon ära
nende tõelise palge!
Eesti naised!
Vabariigi eest valatud
vere & ajude nimel
& kui teis on veel
kübetki patriotismi:
menstrueerigem tänasest peale
SINI-MUST-VALGET!

Kokkuvõte

1. Värvide põhiniimetustest on algvärvinimede (*punane, sinine, kollane, roheline, must, valge*) areng keeles tugevalt motiveeritud nägemise neurofüsioloogjast ning nad toimivad lingvistiliste universaalidena. Teiste põhiniimetuste (*pruun, hall, oranž, lilla*) tulek keelde on juhuslikum ja erinevate mõjutuste tulemus.

2. Kõige täpsemalt on värvinimedest määratud musta, valge ja punase fokaalpunktid. Samuti on kõige kindlamalt fikseerunud teadvuses nende sekundaarsed assotsiatsioonid, mis on motiveeritud mitme üksteist toetava põhjusega.

3. Punase roll eesti rahvausundis ja -rõivais on küllaltki märkimisväärne; sagedasti on punast kasutatud pulmarõivastuses ja vastupidi, igati välditud matuste ja leina ajal. Seega võib öelda, et vähemalt eesti rahvakultuuris omas punane üldjuhul positiivset maagilist tähendust.

4. Eesti regivärsilises rahvalaulus esineb sõna *punane* enamasti kinnisepiteedina ja mitte niivõrd värvi tähistajana kui tähenduses 'kaunis' (v.a. kui ta on otseselt vere võrdkujuks), olles üldiselt heakskiitva hinnangu osas. Võimalik on ka maagiline tähendus.

Kirjandus

- Allik, J. 1982. Värvitaju, värvinimetused ja värvisümboolika. *Looming*, nr. 3, 378–84.
- Allik, J. 1989. Goethe, Hering ja Land: väljakutse *establishmendile*. *Akademia*, nr. 3, 473–492.
- Arnheim, R. 1974. *Art and Visual Perception. A Psychology of the Creative Eye*. Berkeley: University of California Press.
- Berlin, B.; Kay, P. 1969. *Basic Color Terms: Their Universality and Evolution*. Berkeley: University of California Press.
- Blonsky, M. (ed.) 1985. *On Signs*. Baltimore, Maryland: The Johns Hopkins University Press.
- Bloomfield, M. 1933. *Language*. London: George Allen & Unwin.
- Bornstein, M. H. 1973. Color vision and color naming: A psychophysiological hypothesis of cultural difference. *Psychological Bulletin*, Vol. 80, 257–285.
- Boynton, R. M. 1975. Color, hue and wavelength. *Handbook of Perception*. Eds. E. C. Carterette, M. P. Friedman. Vol. V, *Seeing*, Chapter 9. New York: Academic Press.
- Boynton, R. M.; Olson, C. X. 1987. Locating basic colors in the OSA space. *Color Research and Application*, Vol. 12, 94–105.

- Boynton, R. M.; Fargo, L.; Olson, C. X.; Smallman, H. S. 1989. Category effects in color memory. *Color Research and Application*, Vol. 14, 229–234.
- Butcher, S. H. 1951. *Aristotle's Theory of Poetry and Fine Art*. Dover.
- Conklin, H. C. 1973. Color categorization. *American Anthropologist*, Vol. 75, 931–942.
- De Valois, R. L.; De Valois, K. K. 1975. Neural coding of color. *Handbook of Perception*. Eds. E. C. Carterette, M. P. Friedman, Vol. V, *Seeing*, Chapter 5. New York: Academic Press.
- Eco, U. 1976. *A Theory of Semiotics*. Bloomington: Indiana University Press.
- Eco, U. 1985. How culture conditions the colours we see. *On Signs*. Ed. M. Blonsky.
- Eelsalu, H.; Stöör, Ü. 1984. Looduse värvid ja loomise lugu. *Eesti Loodus*, nr. 3, 156–58.
- Eelsalu, H. 1985. *Ajastult ajastule*. Tallinn.
- Eisen, M. J. 1919. *Eesti mütoloogia*. Tartu.
- Eisen, M. J. 1927. *Eesti vana usk*. Tartu.
- ERI = *Eesti rahvalaulud Dr. J. Hurda ja teiste kogudest*. I–II. Tartu, 1926, 1932.
- ERIA = *Eesti rahvalaulud I–IV*. Toim. Ü. Tedre. Tartu, 1969, 1970, 1971, 1972, 1974.
- Gipper, H. 1964. Purpur. *Glotta*, Vol. 42, 1–2, 39–69.
- Handbuch der Psychologie*. Bd. III, Entwicklungspsychologie. Göttingen, 1959.
- Heider, Eleanor R.(osch) 1972. Probabilities, sampling, and the ethnographic method: The case of Dani colour names. *Man*, Vol. 7, 3, 448–466.
- Hoffmann-Krayer, E.; Bächtold-Stäubli, H. 1935. *Handwörterbuch des Deutschen Aberglaubens*. Bd. VII, sub. *Rot*. Berlin-Leipzig.
- Hupel, A. W. 1777. *Topographische Nachrichten von Lief- und Ehtland II*. Riga.
- Irwin, E. 1974. *Colour Terms in Greek Poetry*. Toronto
- Jääger, M. 1992. Lipulaul. *Eesti Ekspress*, nr. 12 (125).
- Kammal, U.; Tihase, K. 1978. *Disain*. Tallinn.
- Kaplinski, J. 1979. Keelekorraldus ja keelekorratud. *Sirp ja Vasar*, 26. jaan. (nr. 4).
- Kay, P.; Berlin, B.; Merrifield, W. 1991. Biocultural implications of systems of color naming. *Journal of Linguistic Anthropology*, Vol. 1, 1, 12–25.
- Kay, P.; McDaniel, Ch. K. 1978. The linguistic significance of the meanings of basic color terms. *Language*, Vol. 54, 3.
- Koski, M. 1983. *Värien nimitykset suomessa ja lähisukkielissä*. SKS Toimituksia 391. Savonlinna.

- Kuehni, R. G. 1981. Notes on color terminology in the “Iliad” and the “Epic of Gilgamesh”. *Color Research and Application*, Vol. 6, 4, 233–236.
- Kuschel, R.; Monberg, T. 1974. ‘We don’t talk much about colour here’: a study of colour semantics on Bellona Island. *Man*, Vol. 9, 2, 213–42.
- Livingstone, M. S. 1988. Art, illusion and the visual system. *Scientific American*, Vol. 258, 1, 68–75.
- Loorits, O. 1926. *Liivi rahva usund* I. Tartu.
- Loorits, O. 1939, 1941. *Endis-Eesti elu-olu* I, II. Tartu.
- Loorits, O. 1949, 1951, 1960. *Grundzüge des estnischen Volksglaubens* I, II, III. Lund.
- Manninen, I. 1927. *Eesti rahvariiete ajalugu*. Tartu.
- McNeill, N. B. 1972. Color and color terminology. *Journal of Linguistics*, Vol. 8, 21–33.
- Norman, R. D.; Scott, W. A. 1952. Color and affect: a review on semantic evolution. *Journal of generative Psychology*, Vol. 46, 185–223.
- Otte, H. 1883. *Handbuch der Kirchlichen Kunst – Archäologie des deutschen Mittelalters*. Leipzig.
- Parmasto, E. 1982. Mitmevärviline maailm. *Looming*, nr. 3, 375–377.
- Pickford, R. W. 1972. *Psychology and Visual Aesthetics*. Hutchinson Educational.
- Piibel* 1989. Helsinki: Soome piibliselts.
- Puhvel, J. 1987. *Comparative Mythology*. Baltimore, London.
- Randlane, T. 1975. Värvirikkus loodusest. *Eesti Loodus*, nr. 7, 427–29; 8, 478–80.
- Rosch, E. 1973. Natural categories. *Cognitive Psychology*, Vol. 4, 3, 328–350.
- Rosch, E. 1975a. Cognitive representations of semantic categories. *Journal of Experimental Psychology: General*, Vol. 104, 3, 192–233.
- Rosch, E. 1975b. The nature of mental codes for color categories. *Journal of Experimental Psychology: Human Perception and Performance*. Vol. 1, 4, 303–322.
- Roll, T. 1985. Värvusnimetused ja nende kujundiline osa regivärsilises rahvalaulus. *TRÜ Toimetised* 699, 34–57.
- Roll, T. 1990. *Epiteet eesti regivärsilises rahvalaulus*. Väitekiri. Tartu Ülikool (käsikiri).
- Rätsep, H. 1985. Läänemeresoome värvimaailm. *Keel ja Kirjandus*, nr. 1, 58–59.
- Saareste, A. 1958, 1959, 1962, 1963, 1979. *Eesti keele mõisteline sõnaraamat* I–IV. Huddinge, Stockholm.
- Sahlins, M. 1976. Colors and cultures. *Semiotica*, Vol. 16, 1, 1–22.

- Sapir, E. 1921. *Language*. New York: Harcourt, Brace & World.
- Sarv, M.; Sarv, T. 1979. Loomise lugu. *Eesti Loodus*, 7, 449–453.
- Sarv, M.; Sarv, T. 1980. Hanede kadumise lugu. *Eesti Loodus*, 10, 661–664.
- SKES = *Suomen kielen etymologinen sanakirja* I–VII. 3. tr. Helsinki, 1975–1983.
- SKVR = *Suomen kansan vanhat runot* I–XIV. Helsinki, 1908–1948.
- SL = *Setukeste laulud. Pihkva-Eestlaste vanad rahvalaulud, ühes Räpina ja Vastseliina lauludega* (I). Toim. J. Hurt. SKS Toimituksia 104. Helsinki, 1904.
- Tulviste, P. 1981. Mõtlemise keeliselisest ja tegevuslikust relatiivsusest. *Keel ja Kirjandus*, nr. 6, 329–336.
- Turton, D. 1980. There's no such beast: cattle and color naming among the Mursi. *Man*, Vol. 15, 2, 320–338.
- Valentine, C. W. 1962. *The Experimental Psychology of Beauty*. London: Methuen.
- Vals, H. 1962. Pakilist ja praktilist. *Edasi*, 2. nov.
- Vanem Edda*. Tlk. R. Sepp. Tallinn, 1970.
- Viires, A. 1983. Eestlaste värvimaailm. *Keel ja Kirjandus*, nr. 6, 291–302.
- Vilberg, K. 1939. *Leinavärvid*. Etnograafia seminaritöö, Tartu Ülikool (käsikiri Eesti Rahva Muuseumis).
- VK VI = Laugaste, E. 1989. *Vana kannel* VI:2. *Haljala regilaulud*. Tallinn.
- Värvid, arvud, kujundid. Väitlus esivanemate maailmapildist. 1981. *Looming*, nr. 11, 1600–08.
- Whorf, B. L. 1956. *Language, Thought and Reality*. Ed. John B. Carroll. New York: Wiley.
- Wiedemann, F. J. (1893) 1973. *Ehstnisch-deutsches Wörterbuch. Eesti-saksa sõnaraamat*. Neljas, muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest. Tallinn.
- Witkowski, S.; Brown, C. H. 1977. An explanation of color nomenclature universals. *American Anthropologist*, Vol. 79, 50–7.
- Õim, A. 1983. Värvinimetuste moodustamisest eesti ja vene keeles. *Keel ja Kirjandus*, nr. 1, 26–32.
- Õim, H. 1974. *Semantika*. Tallinn.